

İBN KUTEYBE’NİN EDEBÜ’L-KÂTİB MUKADDİMESİ’NDE DÖNEMİNİN İLMÎ ÇEVRELE- RİNE DAİR YAPTIĞI ELEŞTİRİLERİN TAHLİLİ

Soner AKSOY*

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 01 Ekim 2020, **Kabul Tarihi:** 14 Şubat 2021, **Yayın Tarihi:** 31 Mart 2021, **Atf:** Aksoy, Soner. “İbn Kuteybe’nin *Edebü’l-Kâtib* Mukaddimesi’nde Döneminin İlmî Çevrelerine Dair Yaptığı Eleştirilerin Tahlili”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 21/1 (Mart 2021): 561-580.

<https://doi.org/10.33415/daad.803455>

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 01 October 2020, **Accepted:** 14 February 2021, **Published:** 31 March 2021, **Cite as:** Aksoy, Soner. “Analysis of Ibn Quteyba’s Criticisms about the Scientific Circles of his Period in the Muqaddimah (Introduction) of *Edeb al-Kâtib*”. *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 21/1 (March 2021): 561-580.

<https://doi.org/10.33415/daad.803455>

Öz

İslamî ilimlerin hemen her alanında kendisini yetiştiren İbn Kuteybe (ö. 276/889), Arap dilinde edebî ve dilsel geleneğin gelişmesi ve ilerlemesinde büyük payı olan âlimlerin başında gelir. Bu bağlamda İbn Kuteybe’nin devlet hizmetinde görevli olan kâtipler için kaleme aldığı dil, imlâ ve kompozisyon esaslarıyla ilgili bilgileri içeren *Edebü’l-kâtib* isimli eseri oldukça önemlidir. Öyle ki bu eser üzerine hicri dördüncü asırdan itibaren birçok şerh yazılmıştır. Daha çok dinî metinlerin özellikle Kur’an ve hadislerin doğru anlaşılması çerçevesinde döneminin ilmî çevrelerine dair eleştirileri içeren kısa bir Mukaddime ile başlaması, *Edebü’l-kâtib*’i farklı kılan temel noktalardan birisidir. Bu Mukaddime’nin öneminden olsa gerek İbnü’s-Sîd el-Bağalyevsî (ö. 521/1127), eser üzerine yazmış olduğu *el-İktidâb fî şerhi Edebi’l-Küttâb* isimli üç ciltlik şerhinde Mukaddime bölümüne bir cilt ayırmıştır. Dolayısıyla yapılacak olan bu araştırmanın kapsamını bu Mukaddime oluşturmaktadır. Araştırmanın temel amacı ise Mukaddime’de yapılan eleştirilerin İbn Kuteybe’nin düşünce dünyası ve dönemin fikrîsel hare-

* Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Ana Bilim Dalı ve İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi, snrak-soytrbn@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3178-7937>

ketliliği açısından değerlendirilmesidir. Bu şekilde gerek İbn Kuteybe'nin düşünce dünyası gerekse de dönemin fikirsel hareketliliği açısından yapılan eleştirilerin arka planını ve nereye oturduğunu görme imkânı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Edebiyatı, İbn Kuteybe, Kur'an ve Hadis, Edebü'l-Kâtib, Mukaddime, Eleştiri.

Analysis of Ibn Quteyba's Criticisms about the Scientific Circles of his Period in the Muqaddimah (Introduction) of Edeb al-Kâtib

Abstract

Ibn Quteyba (d. 276/889) who improved himself in almost every field of Islamic sciences, is one of the leading scholars who have a great role in the development and advancement of the literary and linguistic tradition in the Arabic language. In this context, Ibn Quteyba's work titled Edeb al-Kâtib, which contains information about language, composition and spelling, which he wrote for the scribes (kuttâb) working in the state service, is very important. Such that many commentaries have been written on this work since the 4th century of the Islamic tradition. One of the main points that differentiates Edeb al-Kâtib is that it begins with a short Muqaddimah (introduction) that includes criticisms about the scientific circles of the period in terms of correct understanding of religious texts, especially the Qur'an and hadiths. Due to the importance of this Muqaddimah, Ibn al-Sîd al-Baṭalyevsî (d. 521/1127) in his three-volume commentary named *al-İqtidâb fî Şerhi Edeb al-Kuttâb*, he has commented the chapter of Muqaddimah in one volume. Therefore, this Muqaddimah constitutes the scope of this research. The main purpose of the research is to analyze the criticisms made in the Muqaddimah in terms of Ibn Quteyba's world of thought and the intellectual mobility of the period. In this way, it will be possible to see the background of the criticisms made in terms of both the world of thought of Ibn Quteyba and the intellectual mobility of the period.

Keywords: Arabic Language and Literature, Ibn Quteyba, Qur'an and Hadith, Edeb al-Kâtib, Muqaddimah (Introduction), Criticism.

Giriş

Ebū Muḥammed Abdullāh b. Müslim İbn Kuteybe ed-Dineverî (ö. 276/889), yaklaşık 232-447/846-1055 yılları arasında tekabül eden Abbasilerin ikinci döneminde, hicri üçüncü asırda yaşamış bir âlimdir.¹ Bu dönemde Abbasilerin Bağdat'taki siyasi otoritesi zayıflamış, iç isyanlar başlamış, siyasi istikrarsızlık derinleşmiş, çeşitli ayaklanmalar patlak vermiş, merkezden ayrılarak siyasi ve askeri bağımsızlığını ilan eden hanedanlar ortaya çıkmıştır.² İbn Kutey-

¹ Hasan İbrahîm Hasan, *İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit - Sadrettin Gümüş (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1985), 3/335.

² Hüseyin Algül, *İslam Tarihi* (İstanbul: Gonca Yayınevi, 1987), 3/336-375; Adem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2011), 4/257-386.

be'nin yaşamış olduğu dönemde siyasi manzara bu şekilde iken sosyal, kültürel, dinî, ilmî ve fikrî alanlarda da bir hareketliliğin olduğunu söyleyebiliriz. Söz gelimi Abbâsi sınırlarının genişlemesiyle birlikte Müslümanlar, Hristiyanlar, Nesturîler, Yahudiler, Sabîiler ve Mecusiler gibi farklı dinî gruplar ve Arap, Fars, Türk gibi farklı etnik gruplar bir arada yaşamaya başlamışlardır. Bu farklı dinî ve etnik gruplar içerisinde şehirlerde yaşayanlar; mali, dinî, ilmî vb. çeşitli alanlarda önemli yerlere gelmişlerdir.³ Özellikle Halife Me'mûn (198-218/813-833) döneminde hız kazanan ve kurumsallaşan tercüme faaliyetlerinde Hristiyanlar aktif rol oynamış; Yunanca, Farsça, Süryanice vb. dillerden eserler Arapçaya tercüme edilmiştir.⁴ Bu tercüme faaliyetleriyle birlikte, İslam düşünce hayatı; "Mecusilik-Maniheizm İnançları", "Sabi Mezhepleri" ve "Felsefe Ekolleri" şeklinde üç ana başlıkta özetlenebilecek diğer dinî - kültürel akımlarla karşı karşıya gelmiş ve bu akımlar, İslam düşüncesinde önemli bir etki oluşturmuştur.⁵ Dolayısıyla İbn Kuteybe'nin yaşadığı hicri üçüncü asır; siyasi, sosyal, kültürel, ilmî ve fikrî açılarından oldukça canlı ve hareketli bir dönemdir. Bu açıdan bakıldığında İbn Kuteybe'nin fikir ve düşünce dünyasının şekillenmesinde, yaşamış olduğu dönemin ve coğrafyanın siyasi, sosyal, kültürel, ilmî ve fikrî atmosferinin belirleyici bir etkisi olduğu anlaşılmaktadır.

Çocukluk çağı Me'mûn'un (ö. 218/833) hilâfet yıllarına rastlayan İbn Kuteybe, bir rivayete göre 213/828 yılında Küfe'de diğer bir rivayete göre ise Bağdat'ta dünyaya gelmiş, Mu'temid (ö. 279/893) döneminde 276/889 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.⁶ Ömrünün büyük bir bölümünü farklı dinî ve etnik grupların yaşadığı ve aynı zamanda dönemin ilim ve kültür merkezi olan Bağdat'ta geçirmiştir. Ayrıca hicri üçüncü asırda sosyo-kültürel ve ilmî alanda meydana gelen önemli gelişmelere şahitlik etmiş, dönemin yöneticileri ile

³ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980), 1/541.

⁴ Necip Taylan, *Anahatlarıyla İslam Felsefesi: Kaynakları, Temsilcileri, Tesirleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1983), 136-139.

⁵ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, çev. İbrahim Akbaba (İstanbul: Kitabevi, 2001), 169 vd.

⁶ Ebü'l-Ferac Muhammed b. İshâk İbn Nedîm, *el-Fihrist* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 55; Ebü'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hâlikân, *Vefeyâtü'l-a'yân* (Beyrut: Dâru Şâdir, ts.), 3/42; Şemsuddîn Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Kahire: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 13/296-297; Hüseyin Yazıcı, "İbn Kuteybe", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/145-149.

yakın ilişkiler kurmuş ve kadılık görevi yapmıştır. İbn Kuteybe, başta babası olmak üzere Cāhiz (ö. 255/869), İshāk b. Rāhūye (ö. 238/853), Ebū Hātim es-Sicistānī (ö. 255/869), Ebū Ubeyd Kāsım b. Sellām (ö. 224/838) gibi döneminin önde gelen âlimlerinden fıkıh, tefsir, hadis, dil, edebiyat, kıraat ve tarih gibi alanlarda dersler almış ve ayrıca ilim tahsil etmek için Horasan, Basra ve Mekke gibi ilmî merkezlerde bulunmuştur.⁷ İbn Kuteybe'nin ömrünün büyük bir kısmını geçirdiği Bağdat'ta tercüme faaliyetleriyle birlikte fikirsel bir hareketlilik ivme kazanmıştır. Böyle bir ortamda özellikle Mu'tezile ile Ehl-i sünnet arasında cereyan eden kelâmî tartışmalardan etkilenmiş ve bir şekilde bu tartışmalara müdahil olmuştur. Şöyle ki bir taraftan tercüme faaliyetleriyle birlikte İslam düşüncesi içine giren yabancı fikirlere karşı çıkarak bu fikirlerin etkisini kırmaya çalışmış, diğer taraftan ise kısmen bu düşüncelerden etkilenen kelmacıların özellikle Mu'tezilî âlimlerin görüşlerine karşı çıkmıştır. Bu noktada İbn Kuteybe, Kur'an'ı ve hadisleri kendi ön kabullerine göre yorumlayan felsefi ve kelâmî çevrelerin görüşlerini, dilsel ve edebî yöntemi kullanarak çürütmeye çalışmıştır.⁸ Bu açıdan İbn Kuteybe'nin oldukça geniş bir edebî ve dilsel birikime sahip olduğu ve meselelere yaklaşımında bu birikimin belirleyici bir rol oynadığı görülmektedir. Zira ona göre dinî metinlerin yani Kur'an ve hadislerin doğru anlaşılmasında dil ve edebiyat bilgisi merkezî bir konuma sahiptir.⁹ Bu açıdan bakıldığında İbn Kuteybe, her ne kadar ashâb-ı hadîs içerisinde değerlendirilse de düşünce dünyası ve meselelere yaklaşımı bir bütün olarak dikkate alındığında, klasik bir ashâb-ı hadîs âliminden farklı olduğu rahatlıkla söylenebilir.¹⁰

İbn Kuteybe; tefsir, hadis, dil, edebiyat, lügat, tarih, fıkıh, kelim gibi birçok alanda altmışı aşkın eser kaleme almıştır.¹¹ Dil, ya-

⁷ İbn Hālikān, *Vefeyātü'l-a'yān*, 3/42-43; Hüseyin Varol, "İbnu Kuteybe ve Eserleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1986), 141-153.

⁸ İbn Kuteybe'nin kelmâ meseleleri incelediği *el-İhtilāf fi'l-lafz*, Kur'an ayetleriyle ilgili ihtilâflı konuları ele aldığı, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'an* ve hadislerle alakalı tartışmalı rivayetleri incelediği *Te'vîlü muhtelefi'l-hadîs* isimli eserleri incelendiğinde karşıt görüşlere cevap verirken, Arap dilinin ifade ve anlatım özelliklerine dikkat çekerek dilsel ve edebî açıklamaları çok yoğun kullandığı görülmektedir.

⁹ Ebū Muhammed Abdullāh b. Müslim İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-şu'arā*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Kahire: Dāru'l-Me'ārif, ts.), 59.

¹⁰ Mine Demirbilek, *İbn Kuteybe'nin Mezhep Anlayışı ve Diğer Mezheplere Bakışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 61.

¹¹ İbn Kuteybe'nin eserlerine dair geniş bilgi için bk. Zehebî, *Siyeru a'lāmi'n-nübelā*, 13/297; Varol, "İbnu Kuteybe ve Eserleri", 142-153; M. Bahaüddin Varol, "İbn Kuteybe (V. 276/889) Hayatı, Eserleri ve İslam Tarihçiliğindeki Yeri", *Selçuk Üniversitesi*

zım ve kompozisyon esaslarıyla ilgili bilgileri içeren *Edebü'l-kâtib*, bu eserlerden birisidir. İbn Kuteybe bu eseri devlet hizmetinde görev alan kâtipler için kaleme almıştır. Edebü'l-kâtib'i ayrıcalıklı kılan temel noktalardan birisi; eserin girişinde döneminin ilim anlayışına ve farklı fikir çevrelerine yönelik eleştiriye içeren kısa bir Mukaddime'ye ver verilmesidir. Bu tür eleştiriler, İbn Kuteybe'nin diğer eserlerinde de yer almakla birlikte hem dil ve edebiyatla ilgili bir eserin Mukaddimesi'nde yer alması hem de daha derli toplu olması açısından dikkat çekicidir. Dolayısıyla yapılacak olan bu araştırmanın kapsamını bu Mukaddime oluşturmaktadır. Araştırmanın temel amacı ise bu Mukaddime'de yapılan eleştirilerin İbn Kuteybe'nin düşünce dünyası ve dönemin fikirsel hareketliliği açısından değerlendirilmesidir. Bu şekilde, gerek İbn Kuteybe'nin düşünce dünyası gerekse de dönemin fikirsel hareketliliği açısından yapılan eleştirilerin nereye oturduğunu görme imkânı olacaktır. Bu çerçevede ilk olarak İbn Kuteybe'nin *Edebü'l-kâtib* isimli eseri hakkında teknik bilgiye yer verilecektir. Daha sonra bu eserin Mukaddime bölümü, zaman zaman İbn Kuteybe'nin diğer eserlerine de atıf yapılarak tahlil edilmeye çalışılacaktır.

1. Edebü'l-Kâtib

İbn Kuteybe *Edebü'l-kâtib* isimli eserini, Abbasî Halifesi Mütevekkil döneminde (232-247/847-861) kaleme almış ve Mütevekkil'in veziri Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân'a (236-247/850-861) takdim etmiştir.¹² Öyle ki daha eserinin başında, Allah'ın kendisini rezil şeylerden koruduğunu, selef-i sâlih'in yolunu ve değerli olanı ona sevdirdiğini, onu iman nuru ve ridâsıyla kuşattığını, ihtilaflı şeylerin hakikatini, kitap ve sünnete göre ona gösterdiğini zikrederek İbn Hâkân'a övgülerde bulunmuştur.¹³ İbn Hâkân bu takdime mükâfat olarak kendisini Dinever kadılığına atamış, bu atamadan sonra İbn Kuteybe, "ed-Dineverî" unvanıyla şöhret bulmuştur.¹⁴

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 5 (1999), 254-265; Mustafa Kurt, *İbn Kuteybe ve Tefsir Anlayışı* (İstanbul: İfav Yayınları, 1996), 87-93.

¹² İbn Kuteybe *Edebü'l-kâtib*'i kaleme almadan önce İslami ilimler alanında eserler kaleme almıştır. Bu çerçevede Kur'an ilimlerine dair *Tefsîru ġarîbî'l-Kur'ân*, *Vücûhu'l-kıraât*, *Te'vîlu müşkilî'l-Kur'ân* gibi eserler telif etmiştir. Hadise dair *ġarîbu'l-hadîs li Ebî 'Ubeyd* ve *Te'vîlu muhtelevî'l-hadîs* isimli eserleri kaleme almıştır. Kelama dair ise *el-lhtilâf fi'l-lafz ve'r-red 'ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe* isimli eseri yazmıştır. Bk. Varol, "İbnu Kuteybe ve Eserleri", 142.

¹³ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, thk. Ali Fâ'ûr (Suud: Vizâratü's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1987), 12.

¹⁴ Varol, *Edebu'l-Kâtib*, 92.

İbn Kuteybe; bir Mukaddime ve “Kitābu’l-Ma’rife”, “Kitābu Taḳvîmi’l-Yed”, “Kitābu Taḳvîmi’l-Lisān” ve “Kitābu’l-Ebniye” şeklinde dört bölümden oluşan bu eserini, devlet hizmetinde çalışan kâtiplerin yapmış oldukları dilsel hataları ve içine düştükleri utanç verici hâlleri engellemek için kaleme almıştır.¹⁵ Bu bağlamda İbn Kuteybe, kendi dönemindeki kâtipleri şu sözlerle eleştirmiştir:

فإني رأيت كثيراً من كُتَّاب أهل زماننا كسائر أهلهم قد استطابوا الدَّعة واستوطنوا
مركب العجز، وأعفوا أنفسهم من كد النظر وقلوبهم من تعب التفكير، حين نالوا
الدرك بغير سبب، وبلغوا البغيّة بغير آية؛ ولعمري كان ذلك فأين همّة النفس؟

“Zamanımızdaki kâtiplerin çoğunun, diğer insanlar gibi rahatına düşkün olduğunu gördüm. Bu kimseler aciziyet bineğini kendilerine mesken edinmişler. Nefislerini düşünme gayretinden, kalplerini ise tefekkür yorgunluktan uzaklaştırmışlardır. Sebepsiz bir hedefe nail olanın ya da araçsız bir amaca ulaşmanın ki ömrüme yemin olsun mevcut durum bu şekildedir nefsi gayreti nerededir!”¹⁶

566 | db

Bu şekilde kendi döneminin kâtiplerini eleştiren İbn Kuteybe, bazı halifelerin kendilerine kâtip olarak seçtikleri kimselerin ehli-yetsizliklerine ve utanç verici durumlarına dair örnekler vermiştir. Ona göre halifenin kendisine kâtip olarak seçtiği, sırrını paylaştığı bir kimsenin yapmış olduğu hata kadar, sahibine utanç veren başka bir şey yoktur. Bu noktada verilen örneklerden birine göre bir kâtip, halife huzurunda *مطرنا مطرا كثر عنه الكلا* “Bize çok yağmur yağdı, bu sebeple birçok ot bitti.” şeklinde bir ibare okuyunca halife, imtihan etmek için kâtibe *الكلا / el-kele* nedir diye sormuş, kâtip ise tereddüt etmiş ve cevap verememiştir. Diğer bir örnekte ise halife huzurunda bulunan bir kâtip, metni okurken yanlış harekelemiş ve orada hazır bulunanlar bu hatayı fark ederek gülmüşlerdir.¹⁷ Dolayısıyla İbn Kuteybe, dili yanlış kullanan kâtipleri dil ve edebî açıdan yetiştirmek ve onları gülünç durumlara düşmekten kurtarmak için bu eseri kaleme almıştır.

Eserine kısa bir Mukaddime ile başlayan İbn Kuteybe, bu bölümde dönemin ilmi ve fikri anlayışına dair birtakım eleştirilerde bulunmuştur ki bu husus ayrı bir başlık altında incelenecektir. Eserin birinci bölümünde (Kitābu’l-Ma’rife), kendisine riayet edilmesi

¹⁵ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 12.

¹⁶ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 12.

¹⁷ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 12.

gereken birtakım görgü kurallarının yanı sıra, yanlış anlaşılan, doğru kullanılmayan kelimeler ve kelime üretme esasları (iştiqāk) gibi münevver bir kimsenin bilmesi gereken hususlar ele alınmıştır. İkinci bölümde (Kitābu Taqṣīmi'l-Yed), kâtiplerin doğru yazmalarını sağlamak ve yanlış kullanımlarını engellemek için bazı imla, sarf ve telaffuzla ilgili konulara yer verilmiştir. Üçüncü bölümde (Kitābu Taqṣīmi'l-Lisān), kâtiplerin konuşma esnasında yaptıkları dil ve telaffuz yanlışları ve bunların doğru şekilleri incelenmiştir. Dördüncü bölümde ise (Kitābu'l-Ebniye) sarf ilmînin konusu olan isimlerin ve fiillerin binaları, vezinleri, isim, fiil, sıfat kategorisinde olan kelime gruplarının cemi⁴-tesniye (çoğul-ikil) şekilleri, müzekkerlik-müenneslik (erillik-dişilik) hâlleri, kazandıkları farklı anlamlar gibi konular üzerinde durulmuştur. Bu açıdan İbn Kuteybe'nin bu eserinin alanındaki temel eserlerden birisi olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Öyle ki İbn Haldūn (ö. 808/1406), edep ilmînin usul ve erkânını ele alan dört ana kaynağının olduğunu zikrederek bu eserleri; İbn Kuteybe'nin *Edebü'l-kâtib*'i, el-Müberred'in (ö. 286/900) *Kitâbul-kâmil*'i, el-Câhiz'in *el-Beyân ve't-tebyin*'i ve Ebū Ali el-Kālî'nin (ö. 356/967) *en-Nevâdir*'i şekilde sıralamıştır.¹⁸

Çeşitli kütüphanelerde yazma hâlinde bulunan *Edebü'l-kâtib*'in ilk neşri Alman araştırmacı Max Grünert (ö. 1929) tarafından gerçekleştirilmiştir (Leiden 1900).¹⁹ Daha sonra Muḥyiddîn Abdülhamîd, Muḥammed ed-Dâli ve Ali Fâ'ūr tarafından neşredilen eser, Tâhir b. Şâlih el-Cezâirî tarafından özetlenerek *Telhîsu Edebi'l-Kâtib* adıyla basılmıştır.²⁰ Eser üzerine ayrıca Hüseyin Varol tarafından doktora tezi olarak bir tahkik çalışması yapılmıştır.²¹ Diğer taraftan *Edebü'l-kâtib* üzerine hicri dördüncü asırdan itibaren birçok şerh kaleme alınmıştır. İbnü's-Sîd el-Batalyevsî'nin (ö. 521/1127) *el-İktidâb fî şerhi Edebi'l-Küttâb*, isimli eseri ile Mevhûb b. Aḥmed el-Cevâlîkî (ö. 540/ 1145) tarafından kaleme alınan *Şerhu Edebi'l-Kâtib*, eser üzerine yapılan en önemli iki şerhtir.²² Özellikle Baṭalyevsî'nin üç ciltlik şerhinde Mukaddime bölümüne bir cilt ayrılmış,

¹⁸ Abdurrahmân b. Muḥammed b. Haldūn, *Muḥaddimetü İbn Haldūn* (Beyrut: Dâru Şadır, 2000), 447.

¹⁹ Yazmalarına dair bilgi için bk. Varol, *Edebu'l-Kâtib*, 105-107.

²⁰ Bk. Yazıcı, "İbn Kuteybe", 147. Zülfikar Tüccar, "Edebü'l-Kâtib", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/410-411.

²¹ Hüseyin Varol, *Edebu'l-Kâtib* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Doktora Tezi, 1980).

²² *Edebü'l-Kâtib* üzerine yapılan şerh ve telhîs çalışmaları için bk. Varol, *Edebu'l-Kâtib*, 102-104.

ikinci ciltte râvîlerin ve İbn Kuteybe'nin hatalarına yer verilmiş, üçüncü ciltte ise eserde yer alan beyitler açıklanmıştır.²³

2. Edebü'l-Kâtib'in Mukaddimesi'nde Yapılan Eleştirilerin Değerlendirilmesi

İbn Kuteybe, Mukaddimesi'ne ilk olarak kendi döneminin ilmî ve fikrî atmosferi hakkında genel bir değerlendirme yaparak başlamış ve bu çerçevede birtakım eleştirilerde bulunmuştur. Bu bağlamda kendi zamanındaki insanların birçoğunun dil ve edebiyattan yüz çevirdiklerine şahit olduğunu belirtmiştir. Ona göre birkaç şey öğrenmekle yetinen, şaşkın ve daha fazla ilim öğrenmeye önem vermeyen bu insanlar, cehaletleri sebebiyle edipleri ve edebiyatı itibarsız ve sevimsiz göstermektedirler. Kendisini âlim zanneden bu insanların cahilliklerinin ve gururlarının esiri olduklarını ifade eden İbn Kuteybe, bu anlayış sahiplerinin fazileti eksiklik, ilmi ise bir ayıp olarak gördüklerine değinmiştir.²⁴ Zira ona göre böyle bir ortamda şeref ve haysiyet ilimde değil zenginlik ve gösterişte aranır hâle gelmiştir. Öyle ki cehaletin kadri artmış, ihsan bir tarafa atılmış, doğru sözlü olmaktan vazgeçilmiş, düşünce ölmüş ve insanların nefislerindeki kararlılık ve gayret kaybolmuştur. Güzel yazı yazmanın ediplik zannedildiğini, bir içki kadehini tasvir eden ya da bir cariyeyi öven birkaç beyitlik şiir ezberlemenin ise edebiyatta en yüksek derecede görüldüğünü belirtmiştir.²⁵

İbn Kuteybe; dil ve edebiyata karşı ilgisiz olmaları, dili yanlış kullanmaları, ilmî ve ahlaki bir boşluğa düşmeleri sebebiyle öncelikli olarak kâtipleri eleştirmiştir.²⁶ İbn Kuteybe'nin ilk olarak kâtipleri eleştirmesinin nedeni, tarihsel süreçte İslam toplumu içerisinde sosyal ve kültürel olarak meydana gelen değişikliklerle birlikte Arap dilinin saflığının bozulması ve dile dair birtakım yanlış kullanımların ortaya çıkmasıdır. Öyle ki nakledildiğine göre İbn Kuteybe'nin yaşadığı hicri üçüncü asırda Bağdat'ta Arap dilini güçlük çekmeden doğru bir i'râbla konuşan bir kimse görüldüğünde hayret edilmiş-

²³ Bu iki eser de neşredilmiştir. Bk. İbnü's-Sîd el-Bağalyevsî, *el-İktidâb fî şerhi Edebî'l-Küttâb*, thk. Muştafa es-Sekâ – Hâmid Abdulmecîd (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mişiyye, 1996); Mevhûb b. Aḥmed el-Cevâlîkî, *Şerḥu Edebî'l-Kâtib*, thk. Tayyib Ḥamd Būhî (Kuveyt: Câmî'atü Kuveyt, 2009).

²⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 9.

²⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 10.

²⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 10.

tir.²⁷ Böyle bir ortamda dili en doğru şekilde kullanması ve bu bozulmanın önüne geçmesi beklenen kâtipler, dile ve edebiyata karşı umursamaz tavırları ve bunun da ötesinde dili hatalı kullanmaları nedeniyle İbn Kuteybe'nin eleştirilerinin hedefinde yer almıştır. Zira ona göre dil ve edebiyat, Kur'an ve hadislerin doğru anlaşılmasının öncelikli araçlarını teşkil eder. Bu sebeple dilin yanlış kullanımlardan arındırılması, edebiyatı değersizleştiren anlayışların önüne geçilmesi ve gelmişten tevarüs eden bu dilsel birikimin muhafaza edilmesi büyük önem arz etmektedir.

Mukaddime'de yapılan eleştirilerin sadece kâtiplere yönelik olmadığı, Arap dilini ve edebiyatını ihmal eden ve değersizleştiren farklı çevreleri de kapsadığı görülüyor. Özellikle tercüme faaliyetlerinin beraberinde getirdiği yeni düşünce hareketliliği ve bu hareketliliğin doğurmuş olduğu birtakım fikirsel sonuçların, İbn Kuteybe'nin bu eleştirilerinde belirleyici bir etkiye sahip olduğu anlaşılıyor. Nitekim dile getirdiği şu sözler, yabancı kültürlerin baskın etkisi altında ortaya çıkan yeni düşünce hareketliliğine karşı bir tepkiyi içermektedir:

فإذا سمع العُمُرُ والحدَّثُ العُرُ قولهُ: الكون والفساد، وسمَع الكيان، والأسماء المفردة، والكيفية والكمية والزمان والدليل، والأخبار المؤلفة؛ راعه ما سمع، وظن أن تحت هذه الألقاب كل فائدة وكل لطيفة، فإذا طالعها لم يخل منها بطائل، إنما هو الجوهر يقوم بنفسه، والعرض لا يقوم بنفسه، ورأس الخط النقطة، والنقطة لا تنقسم، والكلام أربعة: أمر، وخبر، واستخبار، ورغبة؛ ثلاثة لا يدخلها الصدق والكذب، وهي: الأمر، والاستخبار، والرغبة، وواحد يدخله الصدق والكذب وهو الخبر، والآن حدُّ الزمانين، مع هذين كثير

“Tecrübesiz, körpe ve gafil bir kimse kevn, fesad, tabiat, müfred isimler, keyfiyet, kemmiyet, zaman, delil ve bir araya getirilmiş haberleri işittiklerinde onlara dikkat kesilirler. Bütün bu işittiklerinin altında her faydanın ve latifinin olduğunu zannederler. Hâlbuki bütün bu hususları dikkatlice inceleselerdi, bunların hiçbir fayda içermediğinin farkına varırlardı. Cevher kendi nefsiyle var olandır. Araz kendi nefsiyle kaim olmayandır. Hattın başı noktadır. Nokta kısımlara ayrılmaz. Kelam emr, haber, istihbar ve rağbet şeklinde dörde ayrılır. Bunlardan emir, nehiy ve rağbete sıdk ve kizb dâhil olmaz. Sadece

²⁷ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti İslam'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 282.

habere dâhil olur. Ân; geçmiş ve geleceğin sınırlandır ve daha birçok hezeyan içeren şey...”²⁸

Anlaşılabacağı üzere İbn Kuteybe bu pasajda, tercüme hareketleriyle birlikte kelam ve felsefe içerisinde tartışılan birtakım meselleri doğrudan hedef almış ve zikri geçen bu meselelerle ilgilenmeyi boş iş olarak değerlendirmiştir. Bu bağlamda dikkatimizi çeken bir noktaya işaret etmek istiyoruz. O da şu ki eseri şerh eden Baṭalyevsî “*daha birçok hezeyan*” (مع هذيان كثير) ifadesini; “Cevher kendi nefsiyle var olandır. Araz kendi nefsiyle kaim olmayandır. Hattın başı noktadır. Nokta kısımlara ayrılmaz.” konularına bağlasa da²⁹ bize göre hezeyan ifadesi pasajda zikredilen bütün hususları içine alan bir eleştiriyi ifade eder. Zira gerek zikri geçen bu pasaj gerekse de bağlam bütünlüğü dikkate alındığında “hezeyan” ifadesinin zikredilen bütün konulara yönelik kullanıldığı açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Bu açıdan İbn Kuteybe’nin zikri geçen pasajda haberi belli kısımlara ayırması ve bunların kısmen tanımlarına yer vermesi, genellikle izah düzeyinde anlaşılabilir da esasında eleştiri düzeyindedir. Nitekim diğer eserlerine baktığımızda böyle bir ayrımı göremiyoruz. Bununla birlikte İbn Kuteybe’nin kategorik olarak kelamın haber, istihbâr, emir gibi çeşitlere ayrılmasını eleştirdiğini söylemek zordur. Burada İbn Kuteybe’nin habere dair yaptığı eleştiriyi; mantık, felsefi ve kelâmî çevrelerin habere dair yaptıkları tartışmalar etrafında anlamak daha doğrudur. Nitekim yukarıdaki pasajı dikkate aldığımızda ana temanın felsefe ve mantıkla ilgili konular olduğunu görüyoruz.

İbn Kuteybe, kâtipleri Arap dili konusundaki liyakatsizlikleri ve ahlakî bir boşluğa düşmeleri sebebiyle tenkit ettikten sonra, felsefi ve kelâmî çevreleri eleştirmiştir. İbn Kuteybe’nin bu çevrelere yönelttiği eleştirilerin temelinde, dinî meseleleri özellikle Kur’an’ı ve hadisleri umursamayan kesimlerin temsil ettiği düşünce anlayışının yaygınlık kazanması yatmaktadır. Bu açıdan İbn Kuteybe, özellikle tercüme faaliyetlerinin beraberinde getirdiği fikrî hareketliliğe karşı bir reaksiyon göstermiştir. Nitekim ona göre yıldızların takvimi biraz bilen (astronomi), uzayla ilgili birkaç şey öğrenen (koz-moloji), mantığa dair azıcık bilgi sahibi olan kimseler, kendilerini ilimde en yüksek derecede görmekte idiler. Bir şey bildiğini zannederek kendilerini yüksek mertebelerde gören bu kimseler, manasını bilmeden Allah’ın kitabına dil uzatarak itirazda bulunmakla ve ki-

²⁸ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 11.

²⁹ Baṭalyevsî, *el-İktidâb*, 1/58.

min naklettiğini araştırmadan hadisleri yalanlamakla, hadlerini daha da aşmışlardır.³⁰ Öyle ki İbn Kuteybe'ye göre bu insanlar, Allah'ın ne dediğini bir tarafa bırakarak “Falan latiftir.”, “Falan çok ince zekâlıdır.” gibi gösterişli sözlerle tatmin olurlar. Hâlbuki bu insanlar, gerçekte cahil oldukları şeyleri bildiklerini zannederler.³¹

Yapılan bu eleştirileri dikkate aldığımızda İbn Kuteybe, mantık ya da felsefeyle ilgili meselelerin ya da yöntemlerin merkeze taşınarak bunların dinî metinleri yani Kur'an'ı ve hadisleri anlamının esası olarak görülmesini eleştirmiştir. Nitekim o, *Te'vîlu muhtelefi'l'hadîs*'inde; Kur'an ayetlerinin ve hadislerin manalarının ve ihtiva ettikleri ince hikmetlerin ve birtakım garip kelimelerin tafra, tevel-lüd, araz, cevher, keyfiyet ve kemmiyet gibi hususlarla idrak edilemeyeceğini özellikle ifade etmiştir.³² Bu noktada İbn Kuteybe'nin Mukaddime'de kalam ve felsefe üzerinden yaptığı eleştirilerin odağında kalamcılar yer alır. Zira ona göre kalamcılar; Kur'an ve hadislerin manalarını, felsefe ve mantık alanına ait birtakım kavramlarla anlaşılamayacağını fark edip halledemedikleri dinî müşkülleri ehline havale etselerdi, nasıl bir yöntem takip edeceklerini ve karşılaştıkları sorunları nasıl çözeceklerini öğrenirlerdi.³³ Ne var ki özellikle kalamcılar, dinî metinlerin anlaşılması sürecinde felsefe, mantık gibi yabancı düşünce sistemlerinin getirdiği konulara dalmış; Kur'an'ın manaları, Peygamber ve sahabeden gelen haberler, edebiyat ve dil ilimleri üzerinde düşünmeyi uzun ve boş bir uğraş olarak görmüşlerdir.³⁴

İbn Kuteybe Mukaddime'de, dinî metinlerin anlaşılmasında, dil ve edebiyatla alakalı incelikleri değersiz kabul ederek mantık gibi harici ve yabancı ilimlere iltifat eden kalamcılarının mantıkçılarla ilişkisini şu örnek olay üzerinden anlatmıştır:

“...Kelâm âlimlerinden bazıları (Mantıkçı) Muhammed b. Cehm el-Bermekî'den, mantığın tanımına dair meseleyi ince ve güzel bir şekilde kendilerine anlatmalarını istedi. Bermekî onlara şöyle dedi: Bir hükümde bulunan kimsenin sözünün manası nedir? Bu durumda önce düşünce sonra amel mi gelir, yoksa amel önce düşünce

³⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 10.

³¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 10.

³² İbn Kuteybe, *Hadis Müdafaası*, çev. M. Hayri Kırbaçoğlu (Ankara: OTTO Yayınları, 2017), 35.

³³ İbn Kuteybe, *Hadis Müdafaası*, 35.

³⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 10.

sonra mı gelir? Kelamcılar bu sorunun tevilini Berekî'ye sordular. O şöyle cevap verdi: Bir adamın “Şüphesiz kendime bir ev yapacağım.” sözünü örnek olarak verebiliriz. Sonra o evin çatısını yapma hususundaki fikri gerçekleşse daha sonra bu çatı düşse, bu kişi çatının ancak bir duvar üzerinde ayakta durabileceğini anlar. Duvarın ise bir temele, temelin ise bir zemine dayanacağını bilir. Dolayısıyla bu kimse ilk olarak zeminle işe başlar, sonra temel, duvar ve çatı şeklinde devam eder. Buna göre düşüncenin ilk anı, yapılan amelin sonuna, amelin sonu ise fikrin ilk anına karşılık gelir.”³⁵

İbn Kuteybe'ye göre böyle bir bilgiye ihtiyaç duyan kimse, bu tür bilgilerden habersiz değildir. Öyle olunca bu şekilde “büyük laflar” söylemenin hiçbir faydası ve anlamı yoktur. Zira bunlar zaten insana malum olan şeylerdir. İbn Kuteybe buradan bir adım daha öteye gitmiş ve Aristo'yu kastederek şöyle demiştir:

ولو أن مؤلف حد المنطق بلغ زماننا هذا حتى يسمع دقائق الكلام في الدين والفقه والفرائض والنحو لعد نفسه من البكم، أو يسمع كلام رسول الله صلى الله عليه وسلم وصحابته لأيقن أن للعرب الحكمة وفصل الخطاب

572 | db

“Şayet Mantık ilminin müellifi zamanımıza ulaşırsa ve dinde, fıkhıta, farzlarda ve nahivde söylenen sözlerin inceliklerine kulak vermiş olsaydı, duydukları karşısında kendisini dilsiz sayardı. Ya da Rasûlullâh ve sahabenin sözlerini işitmiş olsaydı Arapların hikmete ve hakla batılı ayıran sözlere sahip olduklarını kesin olarak anlardı.”³⁶

Görüleceği üzere İbn Kuteybe bu satırlarda yabancı kültürlerin etkisi altında kalan İslam geleneğinin değerine ve önemine vurgu yapmıştır. Bu açıdan bakıldığında İbn Kuteybe'nin bu eleştirilerdeki temel kaygısı, yabancı kültürler karşısında geleneği muhafaza etmektir. Diğer taraftan İbn Kuteybe'nin Mukaddime'de mantık üzerinden Aristo'ya da göndermede bulunması oldukça dikkat çekicidir. Bu çerçevede düşünüldüğünde İbn Kuteybe'nin bu eleştirilerinde, tercüme faaliyetleri vasıtasıyla İslam düşüncesi içerisinde dâhil olan mantık ilminin bütün ilimlerin kesiştiği nokta olduğu yönündeki yaklaşıma karşı bir itirazın olduğu anlaşılmaktadır. Zira daha önce işaret edildiği üzere İbn Kuteybe'nin yaşadığı dönem, tercüme faaliyetlerinin oldukça canlı olduğu ve kurumsallaştığı bir dönem-

³⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-katib*, 11.

³⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-katib*, 11-12.

dir. Şöyle ki yaklaşık 195/810 yıllarında Aristo'nun mantık serisini oluşturan Organon'un ilk kitabı Arapçaya tercüme edilmiş, 220-225/835-840 yılları arasında ise Aristo mantığına dair hemen bütün eserlerin tercümesi tamamlanmıştır.³⁷ Öyle ki İbn Kuteybe'nin ömrünün geçtiği ve tercüme faaliyetlerinin merkezi olan Bağdat'ta "Medresetü'l-Mantıkiyyîn" isminde bir okul dahi kurulmuştur.³⁸ Bu noktada İbn Kuteybe ile aynı dönemde yaşayan meşhur şair Buhtürî'nin (ö. 284/897) şu beyitleri dönemselsel olarak mantığın Arap dili ve edebiyatı üzerinde nasıl bir etkisinin olduğunu görmek açısından dikkat çekicidir:

[كلفتونا حدود منطقكم و الشعر يغني عن صدقه و كذبه]
[و لم يكن ذو القروح يلهج المنطق ما نوعه وما سببه]

"Bizi mantık tanımlarınızla mükellef tuttunuz. Oysa şiir yalan ve doğru olmaktan müstağnidir (yani şiirin anlamlı oluşu doğru ve yalan oluşuna bağlı değildir). Zaten Zül'l-Kurûh (İmriü'l-Kays) da mantığa ve onun çeşitlerine ve araçlarına meraklı değildi."³⁹

Dolayısıyla böyle bir ortamda yetişen İbn Kuteybe; mantık ilminin, dinî metinlerin anlaşılmasının öncelikli araçlarını oluşturan dil ve edebiyat üzerindeki etkisini kırmak için, edebiyatla ilgili bir eserin Mukaddimesi'nde bu tür eleştirilerde bulunmuştur.⁴⁰ Söz gelimi mantıkçılar tarafından değersiz görülen şiir, İbn Kuteybe'ye göre özellikle dinî metinlerin dil ve üslup yapısının anlaşılmasında önemli bir paya sahiptir. Bu minvalde o, dinî metinlerin anlaşılması noktasında, getirilecek olan dilsel delillerin, edebî dili çok iyi bilen meşhur şairlerin şiirlerini bilmekle mümkün olacağı düşüncesiyle eş-Şi'r ve Şu'arâ isimli eseri kaleme almıştır.⁴¹

³⁷ Nicholas Rescher, *Ta'avvuru'l-mantıki'l-Arabî*, çev. Muhammed Mehrân (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1985), 143.

³⁸ Rescher, *Ta'avvuru'l-mantıki'l-Arabî*, 157.

³⁹ Şevki Dayf, *el-Belâğa Ta'avvur ve Târîh* (Mısır: Dâru'l-Me'ârif, ts.), 64.

⁴⁰ Mantık ile Arap dili ve belâğatı arasında bu çatışma beraberinde bir etkilenmeyi getirdiği söylenebilir. Örneğin Tâhâ Hüseyin (ö. 1993), Arap dilinin ve belâğatının; Arap kökeni, Fars kökeni ve Yunan kökeni şeklinde üç farklı kültürün etkisi altında geliştiğini vurgulamıştır. Bu bağlamda Tâhâ Hüseyin erken dönemde felsefenin ve mantığın Arap edebiyatı ve belâğatı üzerindeki güçlü etkisinin görülmesi açısından Kudâme b. Ca'fer'in (ö. 337/948) *Naḳdu's-Şi'r* ve İbn Vehb el-Kâtib'in (h. 4. Asır) *el-Burhân fî vucûhi'l-beyân* isimli eserini örnek olarak vermiştir. Bk. Tâhâ Hüseyin, "el-Câhiz'den 'Abdulkahir Dönemine Kadar Arap Belâğatı", çev. M. Akif Özdoğan, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2016), 131-157.

⁴¹ İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve Şu'arâ*, 59.

Diğer taraftan İbn Kuteybe'nin dil ve edebiyatla alakalı bir eserin Mukaddimesi'nde Aristo'ya atıf yaparak mantık üzerinden birtakım eleştiriler yapması, bu dönemde dilciler ve mantıkçılar arasında meydana gelen tartışmalar göz önünde bulundurulduğunda oldukça manidardır.⁴² Bu tartışmaya göre mantıkçılar, genel kurallar belirleyerek mantığa bütün dilleri kapsayan evrensel bir değer atfederken dilciler ise bu anlayışa karşı çıkarak düşünce ile o düşüncenin kendisi içerisinde ortaya çıktığı dil arasında çok sıkı bir ilişki olduğunu vurgulamışlardır. Bu bağlamda lafızların bir araya getirilmesi, ifadelerin nazmı, hakikatin anlatılması, takdim, tehir, nesir, vezin gibi Arap dilinin kendine has ve özel anlatım biçimlerinin ve imkânlarının olduğu belirtilmiştir.⁴³ Burada mantıkçı Ebü Süleymân es-Sicistânî'nin (ö. 391/1001) "Arapların grameri din demektir, bizimki ise akıl."⁴⁴ sözü Arap dili ile mantık arasındaki çatışmayı göstermesi açısından önemlidir. Buna göre dil âlimleri, dilin ait olduğu gelenek içerisinde anlaşılması gerektiğini vurgularken mantıkçılar ise belli kalıplar oluşturarak dile evrensel bir görev yüklemeye çalışmışlardır. Dolayısıyla Sicistânî "Arapların grameri dindir." derken esasında Arap dilinin ait olduğu geleneği kastetmektedir. Zira dinin temel kaynağı olan Kur'an ve hadisler, bu geleneğin oluşumuna etki eden en önemli faktörler arasında yer almaktadır. Bu noktada İbn Kuteybe, mantığın dinî metinlerin anlaşılmasında araç olarak kullanılmasına karşı çıkarak Arap dilinin ve edebiyatının kendine has üslup ve ifade özelliklerini bilmenin önemine ve gerekliliğine dikkat çekmesi, dilciler ve mantıkçılar arasında meydana gelen tartışmaya, dilcilerden yana müdahil olduğu şeklinde anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Mehmet Şirin Çınar'ın nahivciler ve mantıkçılar arasındaki tartışmaları incelediği eserinde görebildiğimiz kadarıyla İbn Kuteybe'ye, en azından tartışmanın tarihsel seyri açısından da olsa yer verilmemesi gözden kaçırılmış bir eksikliklerdir.

İbn Kuteybe'nin mantık ve felsefeye dair eleştirileri doğrudan bu ilimlerin kendisine dair bir eleştiri olmayıp, esasında bu ilimlerin

⁴² Dilciler ve mantıkçılar arasında meydana gelen tartışmaların tarihsel seyrini daha iyi görmek için bk. Mehmet Şirin Çınar, *Nahivciler ve Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017).

⁴³ Bu bağlamda nahivci Ebü Saîd es-Sîrâfî (ö. 368/978) ile mantıkçı Mettâ b. Yûnus (ö. 328/440) arasında meydana gelen meşhur tartışmaya dair bk. Ebü Hayyân et-Tevhîdî, *Kitâbü'l-İmtâ' ve'l-mu'ânese*, thk. Aḥmed Emîn – Aḥmed ez-Zeyn (Beyrut: Mektebetü'l-'Asriyye, ts.), 120-127.

⁴⁴ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 281.

dinî alandaki etkisini ve etkinliğini kırmaya yönelik bir eleştiriyi içerir. Felsefe ve mantığa dair meseleler ve kavramlar, kelimciler tarafından Kur'an ve hadislerin anlaşılmasında merkeze taşındığından, İbn Kuteybe'nin eleştiri oklarının hedefinde, öncelikli olarak Mu'tezilî âlimler yer alır. Nitekim o kelamî meselleri incelediği *el-İhtilâf fi'l-lafz*, Kur'an ayetleriyle ilgili ihtilâflı konuları ele aldığı, *Te'vîlu muşkili'l-Kur'ân* ve hadislerle alakalı tartışmaları incelediği *Te'vîlu muhtelefi'l-Hadîs* isimli eserlerinde tartışılan meselelere cevap üreterek bu eleştirel tavrını pratik bir boyuta taşımıştır. Bununla birlikte İbn Kuteybe Mukaddime'de olduğu gibi bu eserlerinde, zaman zaman özellikle birtakım kelimcileri hem ilmî hem de ahlaki açıdan çok ağır bir şekilde eleştirmiştir. Örneğin; Muhammed b. el-Cehm el-Bermekî'nin Aristo'nun kevm, fesat ve mantığın tarifi ile ilgili kitaplarıyla uğraştığını, ömrünü bunlarla geçirdiğini ne var ki bir ay oruç tutmadığını söyleyerek eleştiride bulunmuştur.⁴⁵ Bu tür ağır eleştirilerini kendisinden ders ve icazet aldığı hocası Cāhiz'a karşı da yapmıştır.⁴⁶

Müslümanların içinde buldukları dinî ve ahlaki krizleri aşmak için hadisçilerin, selef-i sâlihînin ve önceki âlimlerin yolunun takip edilmesi gerektiğini vurgulayan⁴⁷ İbn Kuteybe'nin yapmış olduğu bu eleştirilerin temelinde, yeni düşünce hareketliliği karşısında geleneği ve dinî metinleri müdafaa etme çabası yatmaktadır. Böyle bir müdafaa çabası, İbn Kuteybe'nin düşünce dünyası açısından anlaşılabilir ve kabul edilebilir olmakla beraber, yapılan eleştirilerde tepkisel ve savunmacı bir üslubun esas alındığı söylenebilir. Örneğin İbn Kuteybe'nin bu tutumu, onu bir kısım âlimler hakkında haksız birtakım ithamlarda bulunmaya,⁴⁸ zorlama yorumlar yapmaya ve ilmî olmayan birtakım yaklaşımlar benimsemeye sevk etmiştir.⁴⁹

⁴⁵ Kırbaçoğlu, *Hadis Müdafaaası*, 68.

⁴⁶ Bk. Kırbaçoğlu, *Hadis Müdafaaası*, 75-77.

⁴⁷ Kırbaçoğlu, *Hadis Müdafaaası*, 88.

⁴⁸ Örneğin Sümâme b. Eşres (ö. 213/828) hakkında, dininin zayıf olduğu İslam'la alay ettiği, İslam'a dil uzattığı şeklindeki ithamlarının doğru olmadığı tespit edilmiştir. Benzer durum hocası Cāhiz hakkında yaptığı eleştiriler içinde geçerlidir. Bk. Avni İlhan, "Sümâme b. Eşres", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1989), 45-60; Hüseyin Akyüz, *el-Cāhiz'in Hadis ve Sünnet Anlayışı* (Ankara: Ankara Okulu, 2014), 220-226.

⁴⁹ Hatice Dülber, *İbn Kuteybe ve Hadis Anlayışı* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2014), 291-302.

Bununla birlikte Kur'an ve hadislerin anlaşılmasının en temel araçlarını oluşturan Arap dili ve edebiyatı üzerinden dönemin ilmî çevrelere yaptığı eleştirilerin, yabancı kültürlerin etkisi altında kalan bu dilsel geleneğin muhafaza edilmesi, geliştirilmesi ve sürdürülmesinde önemli bir rol oynadığını söyleyebiliriz. Bu açıdan bakıldığında İbn Kuteybe'nin dil ve edebiyatla alakalı bir eserin Mukaddimesi'nde birtakım ilmî çevreleri eleştirmesi, dinî metinlerin anlaşılmasının en önemli araçlarından birisinin dilin inceliklerini bilmekten geçtiğini düşünmesiyle alakalıdır.⁵⁰ Başka bir ifadeyle İbn Kuteybe'ye göre Arap dili ve edebiyatı dinî metinlerin anlaşılmasında ve karşılaşılan sorunların çözülmesinde takip edilmesi gereken yollardan en önemlisini oluşturmaktadır. Söz gelimi Kur'an'ın kelime ve üslup yapısının doğru anlaşılmasına dair *Ġarību'l-Ġur'ān* ve *Te'vīlu müşkili'l-Ġur'ān* şeklinde iki eser kaleme alması, İbn Kuteybe'nin düşünce dünyasında dilin, dinî metinlerin anlaşılması noktasında merkezi bir konuma sahip olduğuna işaret etmektedir.⁵¹

Sonuç

576 | db

İbn Kuteybe, *Edebü'l-kātib* Mukaddimesi'nde, kâtipler, kelimciler, mantık ve felsefe gibi farklı çevrelere eleştirilerde bulunmuştur. Dönemsel olarak İslam düşüncesi içerisinde meydana gelen kültürel, sosyal, ilmî ve fikrî hareketliliğin, dinî ve ahlaki alanda birtakım krizlere neden olması, İbn Kuteybe'nin eleştirilerinin hareket noktasını oluşturmaktadır. Bu açıdan *Edebü'l-kātib* Mukaddimesi'nde yapılan eleştirilerin bütününe dikkate aldığımızda, dinî ve ahlaki alanda özellikle kelimciler ve edipler eliyle kendisini gösteren bu ilmî ve ahlaki kırılmalara karşı bir tepkinin olduğu anlaşılıyor. Ona göre bu krizi aşmanın temel vasıtalarından birisi, dinî metinlerin anlaşılması noktasında doğru bir yöntemin esas alınmasıdır ki Arap dili ve edebiyatı bu yöntemin belirlenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Dolayısıyla İbn Kuteybe, dinî metinlerin anlaşılmasında önemli bir role sahip olan Arap dili ve edebiyatı ihmal edildiğinden, dil ve edebiyatla alakalı bir eserinin Mukaddimesi'nde öncelikli olarak bu tür eleştirilerde bulunmuştur. Bu açıdan yapılan eleştiri-

⁵⁰ İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve ş-su'arā*, 59; İbn Kuteybe, *Hadis Müdafası*, 35.

⁵¹ Ebü Muhammed Abdullāh b. Müslim İbn Kuteybe, *Te'vīlu müşkili'l-Ġur'ān*, nşr. Ahmed Sekar (y.y.: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1973); Ebü Muhammed Abdullāh b. Müslim İbn Kuteybe, *Tefsīru Ġarībi'l-Ġur'ān*, thk. Ahmed Sekar (Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1978). Ayrıca İbn Kuteybe ve tefsir anlayışına dair geniş bilgi için bk. Kurt, *İbn Kuteybe ve Tefsir Anlayışı*.

lerin hareket noktası dinî kaygılar olsa da konusunu Arap dili ve edebiyatı oluşturmaktadır. Zira ona göre dinî metinlerin doğru anlaşılmasında Arap dili ve edebiyatı en önemli yöntemsel araçlardandır. Bu çerçevede İbn Kuteybe, geleneğe bağlılığı vurgulaması açısından her ne kadar ashâb-ı hadîs içerisinde değerlendirilse de Arap dili ve edebiyatı ekseninde şekillenen düşünce dünyası ve meselelere yaklaşımı, klasik bir ashâb-ı hadîs âliminden farklı olduğunu göstermektedir.

Tercüme faaliyetlerinin oluşturduğu düşünce ortamında birtakım çevreler tarafından dilin önemsiz görüldüğü bir dönemde, İbn Kuteybe'nin dinî metinlerin anlaşılmasında dil ve edebiyat bilgisinin önemine ve gerekliliğine vurgu yapması oldukça yerindedir. Bu açıdan dinî metinlerin mantıksal ve felsefi yöntemlerle anlaşılmasını belirterek bu noktada Arap dili ve edebiyatının önemine dikkat çekmesi, kendi içinde edebî bir eleştiriyi içermektedir. Bununla birlikte İbn Kuteybe'nin İslam geleneğine bağlılığı öne çıkarılması ve bu geleneğin anlaşılmasında Arap dili ve edebiyatına merkezi bir konum atfetmesi, bize göre dinî metinlerin, kendi düşünce sistemi ve ait oldukları tarihsel ve dilsel gelenek içerisinde anlaşılması gerektiğine işaret etmektedir. Buradan bakıldığında yapılan eleştirilerin bir yönüyle anlaşılabilir ve kabul edilebilir düzeyde olduğunu söyleyebiliriz. Diğer taraftan eleştirdiği görüşlerin kendi dönemindeki baskın ve yaygın etkisinden olsa gerek bu etkiyi kırmak için agresif, sert ve tepkisel bir üslup kullanmıştır. Bununla birlikte gerek yaptığı eleştirilerle gerekse de kaleme aldığı eserlerle İbn Kuteybe, yabancı kültürlerin ve düşüncelerin etkisi altında kalan Arap dili ve edebiyat geleneğinin korunmasında, oluşmasında ve geleceğe taşınmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Buna göre Arap edebiyatıyla alakalı bir eser olan *Edebü'l-kâtib* Mukaddimesi'nde farklı ilim çevrelerine dair yapılan eleştirilere öncelik verilmesi, esasında bu dilsel geleneğin oluşmasına ve korunmasına yöneliktir.

KAYNAKÇA

- Akyüz, Hüseyin. *el-Câhız'ın Hadis ve Sünnet Anlayışı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Algül, Hüseyin. *İslam Tarihi*. 4. Cilt. İstanbul: Gonca Yayınevi, 1987.
- Apak, Adem. *Anahatlarıyla İslam Tarihi*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2011.
- Bağalyevsi, İbnü's-Sîd. *el-İkhtâb fî şerhi Edebî'l-Küttâb*. thk. Muştafâ es-Seğâ – Hâmid Abulmecîd. 3. Cilt. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mişriyye, 1996.
- Câbirî, Muhammed Abid. *Arap-İslam Aklının Oluşumu*. çev. İbrahim Akbaba. İstanbul: Kitabevi, 2001.

- Cevâlikî, Mevhûb b. Aḥmed. *Şerḥu Edebi'l-Kâtib*. thk. Ṭayyib Ḥamd Büḥî. Kuveyt: Câmî'atü Kuveyt, 2009.
- Çınar, Mehmet Şirin. *Nahivciler ve Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.
- Dayf, Şevki. *el-Belâğa Taṭavvur ve Târîḥ*. Mısır: Dâru'l-Me'ârif, ts.
- Demirbilek, Mine. *İbn Kuteybe'nin Mezhep Anlayışı ve Diğer Mezheplere Bakışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Dülber, Hatice. *İbn Kuteybe ve Hadis Anlayışı*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2014.
- Hitti, Philip K.. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. 4. Cilt. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.
- Hüseyn, Tâhâ. "el-Câhiz'den 'Abdulkahir Dönemine Kadar Arap Belağatı". çev. M. Akif Özdoğan. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2016), 131-157.
- İbn Ḥaldûn, Abdurrahmân b. Muḥammed. *Muḳaddimetü İbn Ḥaldûn*. Beyrut: Dâru Şâdir, 2000.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsuddîn Aḥmed b. Muḥammed el-Berbekî. *Vefeyâtü'l-a'yan*. 8. Cilt. Beyrut: Dâru Şâdir, ts.
- İbn Kuteybe, Ebü Muḥammed Abdullâh b. Müslim. *Edebü'l-kâtib*. thk. Ali Fâ'ür. Suud: Vizâretü's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1987.
- İbn Kuteybe, Ebü Muḥammed Abdullâh b. Müslim. *eş-Şi'r ve's-şu'arâ*. thk. Aḥmed Muḥammed Şâkir. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.
- İbn Kuteybe, Ebü Muḥammed Abdullâh b. Müslim. *Te'vîlu müşkili'l-Kur'an*. nşr. Aḥmed Seḳar. y.y.: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1973.
- İbn Kuteybe, Ebü Muḥammed Abdullâh b. Müslim. *Tefsîru ğarîbi'l-Kur'an*. thk. Aḥmed Seḳar. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1978.
- İbn Kuteybe. *Hadis Müdafası*. çev. M. Hayri Kırbaoğlu. Ankara: OTTO Yayınları, 2017.
- İbn Nedîm, Ebü'l-Ferac Muḥammed b. İshâk. *el-Fihrist*. thk. İbrâhîm Ramaḳân. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997.
- İbrahim Hasan, Hasan. *İslam Tarihi*. çev. İsmail Yiğit - Sadrettin Gümüş. 10 Cilt. İstanbul: Kayihan Yayınları, 1985.
- İlhan, Avni. "Sümâme b. Eşres". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1989), 45-60.
- Kurt, Mustafa. *İbn Kuteybe ve Tefsir Anlayışı*. İstanbul: İfav Yayınları, 1996.
- Mez, Adam. *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti İslam'ın Rönesansı*. çev. Salih Şaban. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Rescher, Nicholas. *Tadavvuru'l-Mantiki'l-Arabî*. çev. Muhammed Mehrân. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1985.
- Taylan, Necip. *Anahatlarıyla İslam Felsefesi: Kaynakları, Temsilcileri, Tesirleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1983.
- Tevhîdî, Ebü Ḥayyân. *Kitâbu'l-İmtâ' ve'l-mu'ânese*. thk. Aḥmed Emîn - Aḥmed ez-Zeyn. Beyrut: Mektebetü'l-Aşriyye, ts.
- Tüccar, Zülfikar. "Edebü'l-Kâtib". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 10/410-411. (İstanbul: TDV Yayınları, 1994).
- Varol, Hüseyin. "İbnu Kuteybe ve Eserleri". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1986), 141-153.
- Varol, Hüseyin. *Edebu'l-Kâtib*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Doktora Tezi, 1980.
- Varol, M. Bahaüddin. "İbn Kuteybe (V. 276/889) Hayatı, Eserleri ve İslam Tarihçiliğindeki Yeri". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5 (1999), 245-274.
- Yazıcı, Hüseyin. "İbn Kuteybe". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 20/145-149. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Zehebî, Şemsuddîn Ebü Abdullâh Muḥammed b. Aḥmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şu'ayb Arnavûd ve diğ. 25 Cilt. Kahire: Müessesetü'r-Risâle, 1985.

Analysis of Ibn Quteyba's Criticisms about the Scientific Circles of his Period in the Muqaddimah (Introduction) of Edeb al-Kātib

Soner AKSOY*

Extended Abstract

Ibn Quteyba (d. 276/889) who improved himself in almost every field of Islamic sciences, is one of the leading scholars who have a great role in the development and advancement of the literary and linguistic tradition in the Arabic language. In this context, Ibn Quteyba's work titled *Edeb al-Kātib*, which contains information about language, composition and spelling, which he wrote for the scribes (kuttāb) working in the state service, is very important. Such that many commentaries have been written on this work since the 4th century of the Islamic tradition. One of the main points that differentiates *Edeb al-Kātib* is that it begins with a short Muqaddimah (introduction) that includes criticisms about the scientific circles of the period in terms of correct understanding of religious texts, especially the Qur'an and hadiths. Due to the importance of this Muqaddimah, Ibn al-Sīd al-Batalyevisī (d. 521/1127) in his three-volume commentary named *al-İqtidāb fī Şerhi Edeb al-Kuttāb*, he has commented the chapter of Muqaddimah in one volume. Therefore, this Muqaddimah constitutes the scope of this research. The main purpose of the research is to analyze the criticisms made in the Muqaddimah in terms of Ibn Quteyba's world of thought and the intellectual mobility of the period.

Ibn Quteyba criticized different circles such as clerks (kuttāb), theologians, logic and philosophy in the introduction (Muqaddimah) of her work titled *Edeb al-Kātib*. The starting point for Ibn Quteyba's criticisms is that the cultural, social, scientific and intellectual mobility that occurred in Islamic thought caused some crises in the religious and moral field. In this respect, when we consider all of the criticisms made in Muqaddimah of *Edeb al-Kātib*, it is understood that there is a reaction against the scientific and moral breakdowns in the religious and moral field, especially by theologians and clerks. The main reason for this break in the religious and moral field is the fact that the Islamic tradition is under the influence of foreign cultures with translation activities. According to Ibn Quteyba, one of the main means of eliminating this crisis is to take a correct method of understanding religious texts (Qur'an and hadiths). In this context, Arabic language and literature play an important role in determining this method. Therefore, Ibn Quteyba in the the introduction of his work about the Arabic language primarily criticized different circles such as scribes, theologians, logic and philosophy because they neglected the Arabic language and literature, which played an important role in the understanding of religious texts.

* Res. Asst., Sakarya University, Faculty of Theology, Department of Tafsir and Ph. D. Candidate, Istanbul University, Institute of Social Sciences, snraksoytrbzn@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3178-7937>

Ibn Quteyba's criticism of logic and philosophy is not a direct criticism of these sciences themselves, but actually a criticism of breaking the influence and effectiveness of these sciences in the religious field. Since the issues and concepts related to philosophy and logic are used by theologians in understanding the Qur'an and hadiths, Mu'tezilî scholars are primarily at the target of Ibn Quteyba's criticism arrows. Because in this period, theologians took interest in external and foreign sciences such as philosophy and logic, considering the Arabic language and literature as insignificant in understanding religious texts. Whereas, according to Ibn Quteyba, it is not necessary to use methods derived from external and foreign cultures in understanding religious texts, and such an approach is not correct. On the other hand, the most accurate understanding of the Qur'an and hadiths is possible by adhering to the tradition of Islâm and avoiding the influence of creative cultures. In this respect, Arabic language and literature have a priority in understanding the Islamic tradition, especially the Qur'an. Because this tradition, particularly the Qur'an, has been shaped according to the expressive and stylistic features of the Arabic language.

In a period when foreign cultures have a widespread influence, it is very significant for Ibn Quteyba to emphasize the importance and necessity of the Arabic language and literature in understanding religious texts. In this connection, emphasizing the importance of Arabic language and literature by stating that religious texts cannot be understood using logical and philosophical methods includes a literary criticism in itself. However, the fact that Ibn Quteyba emphasizes commitment to the Islamic tradition and attributes a central position to the Arabic language and literature in understanding this tradition indicates that religious texts should be understood within their own historical and linguistic tradition. From this point of view, we can say that the criticisms made are understandable and acceptable. On the other hand, he used an aggressive, harsh and reactive style to break the dominant and widespread influence of the views he criticized in his time. In addition, Ibn Quteyba played an important role in the formation and preservation of the Arabic language and literature tradition, which was influenced by foreign cultures and thoughts, both with his criticisms and the works he wrote.

Keywords: Arabic Language and Literature, Ibn Quteyba, Qur'an and Hadith, Edeb al-Kâtib, Muqaddimah (Introduction), Criticism.

